

UDK 81:1

Izvorni naučni rad

Milenko A. PEROVIĆ (Novi Sad)

Filozofski fakultet – Novi Sad

perovic.a.milenko@gmail.com

HAJDEGEROVA KRITIKA FILOZOFIJE JEZIKA

U mnogim filozofskim i lingvističkim krugovima u svijetu još uvijek snažno djeluju misaoni podsticaji koji dolaze od osebnog poimanja jezika u spisima „poznog“ Hajdegera. Posebno to važi da njegovu kritiku metafizičke tradicije filozofije jezika koja je oblikovana u povijesno-filozofskom procesu koji teče od Aristotela do Humbolta te preko humboltijanstva i neohumboltijanstva dopire do današnjih dana. Autor je i ranijim radovima podvrgao kritičkom preispitivanju Hajdegerovu kritiku Aristotelove filozofije jezika. U ovom radu kritici podvrgava Hajdegerov kritički odnos prema Humboltovom filozofskom poimanju jezika.

Ključne riječi: *Filozofija jezika, jezik, Hajdeger, Humbolt*

Kritički stav da je jezik „ontološki potpuno zagonetan“ – iako je predmet filozofije od njenog početka u Helena – kod Hajdegera se počinje učvršćivati od sredine tridesetih godina 20. vijeka, posebno poslije pisanja djela *Bitak i vrijeme*.¹ Radikalna kritika metafizike – koju je tada započeo – morala se protegnuti i na filozofiju jezika, kao i posebne nauke koje se bave jezikom. Glavni kritički smjer on trasira prema uvjerenju da filozofija i posebne nauke pitanje o biti jezika drže u pretpostavljajućoj samorazumljivosti. One ne propituju vlastite pretpostavke o jeziku kao svom misaonom predmetu te zakrčuju put koji bi vodio promišljanju njegove biti. Granicu cjelokupne tradicije filozofije jezika i nauka o jeziku Hajdeger vidi u držanju pri jednoj perspektivi gledanja na jezik s koje se ne može sagledati njegova bit. Ne poriče on relativnu vrijednost znanja o jeziku koja se stiču u njima, ali njihova je generalna ograničenost u tome da su vođene neizvornim projekatskim idejama u objašnjavanju i opisanju jezičkih pojava. Njihova znanja ne smjeraju prema izvoru jezika.²

¹ Prema diktumu tradicije, u ovom djelu Hajdeger jezik još uvijek shvata kao sekundarni predmet filozofskog mišljenja. U orijentaciji na razumijevanje govora (Rede), jezik određuje kao „artikulaciju razumljivosti“ (Artikulation der Verständlichkeit), Heidegger, Martin (1985), *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb; vidi posebno par. 34.

² Zecher, Reinhard (1999), *Die Sprache der Sprache*, Königshausen & Neumann, str. 185.

Hajdeger postupno gradi kritiku filozofije jezika kao posebnog predmetnog područja filozofskog ispitivanja jezika. Kritiku usmjerava na generalno postupanje filozofije jezika kojim omeđuje područja predmeta mišljenja te ne propituje skrivene pretpostavke vlastitog pitanja o načinu bitka jezika. Ne postulira time odustajanje od filozofskog mišljenja jezika, nego od filozofije jezika tradicionalno utvrđenim postulatima. U poznatom „obrtu“ – u kome se Hajdeger okrenuo od hermeneutike čovjeka kao tubitka prema hermeneutici bitka – jezik je počeo dolaziti u središte njegovog filozofskog interesa. „Obrt“ je osnažio radikalizaciju kritičkog odnosa prema tradiciji filozofije jezika te proklamovao strategiju rastvaranja totaliteta tematike filozofije na izvorno pitanje o jeziku.

Temeljnije promišljanje jezika Hajdeger provodi u predavanju iz 1936. godine *Helderlin i bit poezije* (Hölderlin und das Wesen der Dichtung), *Pismu o humanizmu* (Brief über den „Humanismus“, 1947), predavanjima iz 50-ih godina sabranim u knjizi *Na putu prema jeziku* te u radu *Neka ukazivanja na glavna gledišta za teološki razgovor o „problemu neobjektivirajućeg mišljenja i govorenja u današnjoj teologiji“*.³ Strategiju kritike tradicije filozofije jezika on je najpregnantnije izložio u knjizi *Na putu prema jeziku* (*Unterwegs zur Sprache*), posebno u predavanju *Put prema jeziku* (*Der Weg zur Sprache*, 1959).⁴ Nekoliko je ključnih momenata te kritike:

Prvo. Tradicionalno filozofsko mišljenje jezika – od Heraklita i Aristotela, preko Humbolta, do danas – počivalo je na razumijevanju jezika kao posebnog predmetnog filozofskog i naučnog područja. Ovo se mišljenje jezika nalazilo pod vlašću metafizičkog karaktera filozofije, odnosno, filozofije subjektivnosti. U njemu je jezik shvatan kao izraz (Ausdruck) ljudskog subjekta kojim se reprezentira predmet. „Metafizičko-animalističko tumačenje jezika“ – po Hajdegerovom sudu – „zastiralo“ je njegovu „bitkovno-povijesnu bit“ (seinsgeschichtliches Wesen). U svojoj dugoj povijesti filozofija jezika nije pitala za osobenost jezika kao jezika. Iz antropocentričke perspektive, razmatrala je jezik kao konvenciju i instrument, dakle, ne s obzirom na njega samoga nego na nešto drugo, izvan-jezičko. Pitanje o jeziku tako je dobivalo nezadovoljavajući odgovor u tezama o jeziku kao instrumentu komunikacije, obliku djelatnosti ljudskog subjekta ili nosiocu

³ Heidegger, Martin (1970), *Einige Hinweise auf Hauptgesichtspunkte für das theologische Gespräch über „Das Problem eines nicht objektivierenden Denkens und Sprechens in der heutigen Theologie“* (1964); In: *Phänomenologie und Theologie*, Frankfurt, V. Klostermann, 1970, pp. 37–46.

⁴ Hajdegerovo predavanje *Der Weg zur Sprache* spada u niz predavanja koje je Hajdeger držao u januaru u Bavarskoj akademiji lijepih umjetnosti (Bayerische Akademie der Schönen Künste) i Akademiji umjetnosti u Berlinu (Akademie der Künste, Berlin) pod naslovom *Jezik*. Navode iz njega ovde dajemo prema *Gesamtausgabe*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985, Bd. 12.

duhovnih sadržaja. Na tom je putu promašivana bit jezika, jer nije mišljen iz *njega samoga*. Hajdeger iz ovih razloga postulira „promjenu odnosa prema biti jezika“.

Drugo. Promjena odnosa podstaknuta je uvidom da tradicionalna pretpostavka filologije i filozofije jezika o biću jeziku kao svom misaonom predmetu ne obezbjeđuje pravi put dokućivanju njegove biti. Tradicija mišljenja jezika zaprećuje put prema njegovoj biti kao njegovoj osobenosti („das Eigentümliche der Sprache“).⁵ Hajdegerov novi put u mišljenju jezika otvara mogućnost – kritičari su je nazvali „kriptično čudnom mogućnošću“⁶ – da „jezik kao jezik treba dovesti do jezika“,⁷ odustajući od tradicijske pretpostavke o jeziku kao predmetu posebne filozofske discipline.

Treće. „Rani“ Hajdeger se držao pri tradiciji razumijevanja odnosa filozofskog pitanja i jezika. U tradiciji pitanje o jeziku nije smatrano sukonstituirajućim s izvornim filozofskim pitanjima o predmetima mišljenja. Jezik je predstavljan kao sekundaran u odnosu na mišljenje i bitak. Hajdegerova promjena perspektive – kojom je jezik dospio u prvi plan filozofskog pitanja – izgrađena je na ideji da su svaka spoznaja i svaka interpretacija nužno – jezičke. Jezik sukonstituira svaku spoznaju i interpretaciju. Jezik je „moć koja oblikuje svijet“ („weltbildende Macht“).⁸ On konstituira pojavljivanje svijeta za čovjeka. Bitak se čovjeku otkriva tek preko jezika. Pitanje o biti jezika mora dobiti status filozofskog pitanja *par excellence*.

Četvrto. U *Bitku i vremenu* još uvijek je mislio da „jezik pripada slobodnom ljudskom raspolaganju.“ „Pozni“ Hajdeger misli da čovjek jezikom ne raspolaže slobodno. Jezik sada određuje kao „kuću bitka“ (Haus des Seins).⁹ On kazuje – protiv tradicije koja je jezik uzimala kao organ ljudskog mišljenja – da je jezik „organ bitka samoga i njegove istine“ (Organ Seins

⁵ Heidegger, Martin, *Unterwegs zur Sprache, Gesamtausgabe*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985, Bd. 12; str. 229; Hajdeger se poziva na Novalisov stav iz spisa *Monolog*: „Gerade das Eigentümliche der Sprache, daß sie sich bloß um sich selbst bekümmert, weiß keiner“. Vidi: Novalis (Friedrich von Hardenburg), *Werke*, Hrsg. Gerhard Schultz, Verlag C.H.Beck, München, 1969, str. 426.

⁶ Gerald Posselt/Matthias Flatscher, *Sprachphilosophie, Eine Einführung*, Facultas Verlags-und Buchhandels AG, Stuttgart 2016, str.192.

⁷ Heidegger, Martin, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 232: „Die Sprache als die Sprache zur Sprache bringen.“

⁸ Heidegger, Martin, isto: „Das Wesen der Sprache west dort wo sie eben als weltbildende Macht geschieht“.

⁹ Izraz „Haus des Seins“ Hajdeger koristi u spisima *Pismu o humanizmu*, *Stav razloga*, *Na putu prema jeziku* etc. Posudio ga je od Ničea i bitno mu izmijenio značenje. Niče u djelu *Tako je govorio Zarathustra* (odjeljak Ozdravljenik): „Sve se slama, sve se opet slaže; večno se gradi ista kuća bitka“, Mladost, Zagreb, 1975, str. 202.

selbst und seine Wahrheit).¹⁰ Jezik je „rasvjetljavajuće-skrivajući dolazak bitka samoga“. Ovakvom radikalizacijom pitanja o jeziku Hajdeger se *en bloc* stavio nasuprot cjelini filozofije jezika i filologije.

Peto. „Deantropologiziranje“ jezika, najpregnantnije formulirano stavom da „jezik govori“ (die Sprache spricht“),¹¹ Hajdeger usmjerava protiv samorazumljivosti tradicionalnog stava da je jezik ljudski fenomen. Jezik nije antropološka *differentia specifica*, nego ga treba izlagati iz njega samoga.¹² Ključ jezika primarno nije čovjek ni njegov govor (das Sprechen), nego „samo-pokazivanje“ (Sich-Zeigen). Svako „pojavljivanje“ (Aufscheinen) svijeta je jezičko. Bit jezika je „kaža kao pokazivanje“ (*Das Wesende der Sprache ist die Sage als die Zeige*).¹³ Staro shvatanje jezika kao verbalnog izraza ili akustički primjetnog oglašavanja nije izvorno. Jezik se mora moći tumačiti kao pojavno događanje (Erscheinungsgeschehen) njegove biti koje je utemeljujuće za sami bitak („seinsstiftende“). Čovjek nije „stvaralac i majstor jezika“ niti „ima jezik u svom pošedu“. Hajdeger veli da jezik „ima“ čovjeka, a ne obrnuto: „Jezik uopšte nije ovo ili ono, naime još nešto drugo osim njega samoga. Jezik je jezik“.¹⁴ Ova odredba jezika je tautološka te iz temelja relativizira vrijednost Hajdegerovog novuma u filozofsko promišljanje jezika. Jednako, na njoj se može graditi vrlo osnovana kritika Hajdegerove kritike tradicije filozofije jezika, posebno kritika njegove kritike Aristotela i Humbolta.

Šesto. Hajdeger odbija tradicionalno shvatanje jezika kao ljudske moći u dijaloškom karakteru. Čovjeka ne uzima kao središte odnosa bića te hoće jezički misliti cijelo „ontološko događanje raskrivanja i skrivanja“ (Ent- und Verbergungsgeschehen). Ističe „događanje bitka kao neko sebi jezički događajuće *nagovaranje* (Zusprechen) i *odgovaranje* (Entsprechen) iz koga tek proističu svijet i čovjek“.¹⁵ Čovjek je morao odgovarati na ovaj nagovor. Hajdeger

¹⁰ Winfried Franzen, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1976, str. 69.

¹¹ Heidegger, Martin, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 243: „Indes die Sprache spricht. Sie befolgt zuerst und eigentlich das Wesende des Sprechens: das Sagen“ Takođe: „Die Sprache spricht, indem sie sagt, d. h. zeigt“. Napokon, *Stavu razloga* Hajdeger kaže: „Die Sprache spricht, nicht der Mensch. Der Mensch spricht nur, indem er geschichtlich der Sprache entspricht“, Heidegger, Martin, *Der Satz vom Grund*, Neske, Phullingen, str. 161.

¹² Nikola Kompa (Hrsg.) *Handbuch Sprachphilosophie*, J. B. Metzler, Stuttgart, 2015; Hajdeger se prebacuje da zastupa problematični oblik lingvističkog idealizma, tj. shvatanja da ljudsko individuiranje predmeta zavisi od strukture jezika. U izvjesnom smislu, ostaje trajno dvosmislenim Hajdegerov odgovor na pitanje kakvu ulogu igra jezik u tome da nam se svijet javlja tako kako nam se javlja!

¹³ Heidegger, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 242.

¹⁴ Heidegger, Martin, *Was heisst Denken*, Tübingen, M. Niemeyer, 1954, str. 99: „Die Sprache ist überhaupt nicht das und jenes, nämlich noch etwas anderes als sie selbst. Die Sprache ist Sprache“.

¹⁵ Gerald Posselt/Matthias Flatscher, *Sprachphilosophie, Eine Einführung*, Stuttgart 2016, str. 193.

na ovaj način negira vrijednost tradicionalnog stava o dijaloškoj biti jezika (Miteinander-Sprechen). Pretpostavlja mu ideju da ljudsko govorenje (Das Sprechen) ima bit u od-govaranju (Ent-sprechen),¹⁶ u „responsivitetu ljudskog bitka“, u ljudskom odgovaranju na „nagovor bitka“ (Zuspruch des Seins). Jezik je zahtjev upućen čovjeku. Ako odgovori na njega, onda to vodi specifičnoj formi sposobnosti prihvatanja. Hajdeger tako zasniva radikalnu promjenu u samorazumijevanju čovjeka.¹⁷ Čovjek je upućen na zahtjev (Zuspruch) jezika da bi postigao samorazumijevanje. Stavom o responsivitetu – suprotno naučno-tehničkom shvatanju zbiljnosti – on odbija moderno shvatanje o ljudskom raspolaganju bićem, pa i bićem jezika, na način prisvajanja. Čovjeka najprije treba razumjeti iz nagovora i svjesnog ostajanja pri njemu. Čovjek može artikulirati samo ovo „događanje odgovaranja“ (Entsprechungsgeschehen).¹⁸

Sedmo. Tradicionalno poimanje jezika – koje vlada i danas – po Hajdegerovom sudu povijesno je uslovljeno. Svaki jezik je povijesan i „tamo će čovjek istoriju ne poznaje u novovjekovno-evropskom smislu“.¹⁹ Jezik „kao informacija nije jezik po sebi, nego povijesno po smislu i granicama sadašnjeg vremena, koje ne započinje ništa novo, nego novi vijek ispunjava u punom obimu samo staro već zapisano“. Vladajuće shvatanje jezika povijesno je uslovljeno, iako nije svjesno vlastite povijesnosti te se njegovo porijeklo zaboravlja ili prepokriva. Hajdegerova je namjera da osvijetli to porijeklo i pokuša pokazati ontološku neizvornost vladajućih razumijevanja jezika.

Osmo. Hajdegerovo programatsko traženje „osobenosti jezika“ kao jezika (das Eigentümliche der Sprache) potrebuje „napuštanje dosadanjeg uobičajenog načina razmatranja jezika“. Taj način se opredmećivao u „opštim predstavama“ o jeziku u kojima centralno mjesto imaju pojmovi *energeia*, *djelatnost*, *duhovna moć* i *izraz*. U njima je jezik shvatan kao „posebni slučaj opštega“. Umjesto razumijevanja njegove biti, ovi načini vode u „bjekstvo od jezika“, jer ne traže put poimanju jezika kao jezika. Misliti jezik kao jezik znači po Hajdegeru istaći ono što „pripada jeziku kao jeziku“. On proklamuje bespretpostavnost pitanja o jeziku. Međutim, pitanje je šta uistinu donosi njegovo „kva-zi-stvaralačko zamjenjivanje“ (quasi-schöpferische Ersetzung)²⁰ riječi „jezik“ riječju „Sage“ i njeno daljnje tumačenje terminom „pokazivanje“ (Zeige).²¹

¹⁶ Heidegger, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 249.

¹⁷ Isto, str. 254: „Weil wir Menschen, um die zu sein, die wir sind, in das Sprachwesen.“

¹⁸ Isto, str. 256: „Darum bleibt unser Sagen als Antworten stets im Verhältnisartigen.“

¹⁹ Isto, str. 253.

²⁰ Winfried Franzen, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1976, str. 70.

²¹ Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, isto, str. 145, 254 etc.

Osnovne teškoće Hajdegerovog otklona od tradicije filozofije jezika i pokušaja da se razvije potpuno novi misaoni put prema biti jezika najjasnije se pokazuju u njegovoj kritici Aristotelovog i Humboltovog poimanja jezika. Sporne su osnovne postavke te kritike, ali im se ne može poricati vrijednost u izoštravanju svijesti za filozofsko razumijevanje jezika.

KRITIKA ARISTOTELOVE FILOZOFIJE JEZIKA

Po Hajdegeru, „zaborav bitka“ (Seinsvergessenheit) čini temeljni karakter zapadne filozofije od Helena do savremene epohe. Analogno je Gadamer zaključio da postoji „zaborav jezika u zapadnom mišljenju“ („Sprachvergessenheit des abendländischen Denkens“).²² Iako Hajdeger tvrdi da zapriječivanje puta prema mišljenju biti jezika započinje kod starih Helena – ponajprije kod Heraklita – glavni povijesni međaši „zaborava jezika“ u metafizičkoj tradiciji filozofije za njega su postavljeni u Aristotelovom i Humboltovom poimanju jezika. Zbog toga je njegova kritika – ako se zanemari njegovo kritičko čitanje Herderovog spisa o jeziku – usmjerena na Aristotela i Humbolta. Hajdegerova kritika Aristotelovog pojma jezika pokazuje nekoliko slabih tačaka.²³

U potonjoj fazi vlastitog odnosa prema problemu jezika – središnje joj mjesto čine predavanja *Bit jezika* (*Das Wesen der Sprache*, 1957/58) i *Put prema jeziku* (*Der Weg zur Sprache*, 1959) – Hajdeger sudi da s Aristotelom počinje metafizička tradicija filozofije, kao i tradicija neizvornog poimanja jezika. *Proton pseudos* njegove kritike u tome je što aristotelistički devastirano – nikako ne Aristotelovo – poimanje jezika stavlja u Prokrustovu postelju svog radikalno pojednostranjenog pojma jezika! Iz aristotelističke devastacije spekulativne duše Aristotelove filozofije, Hajdeger je čitao i tumačio samoga Aristotela. Zbog toga je ostao potpuno slijep za poimanje jezika koje su nudili Aristotelovi tekstovi, prije svega u smjeru rekonstrukcije biti jezika kao *čestvorstva* unutrašnjih jezičkih uzroka. Hajdeger nije uočio fundamentalno značenje pojma *hexis* za Aristotelovu antropologiju, posebno za razumijevanje odnosa između biti čovjeka i biti jezika. Do kraja se držao tradicijske predra-sude da aristotelistički vulgarizirani pojam biti čovjeka kao *animal rationa-*

²² Gadamer, H.-G., *Wahrheit und Methode*, Mohl Siebeck Tübingen, 2010, str. 422 : Es gibt aber einen Gedanken, der kein griechischer Gedanke ist und der dem Sein der Sprache besser gerecht wird, so dass die Sprachvergessenheit des abendländischen Denkens keine vollständige werden kan“.

²³ Vidi kritiku Hajdegerove kritike Aristotelove filozofije jezika: Milenko A. Perović: *Aristotelova filozofija jezika* I, Arhe, Novi Sad, br. 27/2017, te *Aristotelova filozofija jezika* II, Arhe Novi Sad, br. 28/2017.

le bezuslovno potiče od Aristotela. Nije prihvatljiva ni Hajdegerova kritička strategija protiv Aristotela kojoj u osnovi stoji problematična tvrdnja – opet kao rezultat predrasude naslijeđene iz tradicije – da Aristotel sužava polje aktualizacije jezika na logičku funkciju istinonosnog suđenja (*logos aphophantikos*), a kojom se dolazi na stranputicu s obzirom na traženje biti jezika.

Da su se „poznom“ Hajdegeru otvorile neslućene teškoće u kritici Aristotela, pokazuje činjenica ozbiljnog kolebanja u prevođenju i interpretaciji Aristotelovog ključnog pasaža o jeziku s početka spisa *O tumačenju*. Prvi prijevod pasaža Hajdeger je dao u spisu *Bit jezika*,²⁴ drugi u spisu *Put prema jeziku*,²⁵ dakle, u vremenskom razmaku od godinu dana. Drugo čitanje pasaža – potpomognuto izborom pojmova u koje je Hajdeger učitao potonje iskustvo vlastitog mišljenja jezika – nije otupilo kritičku oštricu u njegovom odnosu prema Aristotelu. On i dalje pokušava razgovarati s Aristotelom svisoka, pa kaže kako Aristotelov stav sadrži „razjašnjavajuće-prozaično kazivanje“ (das abgeklärt-nüchterne Sagen) u kome se otkriva metafizičko poimanje jezika. U pojmovnoj mreži „slova“, „zvuka“, „doživljaja duše“ i „stvari“ – o kojima Aristotel govori u pasažu s namjerom da dokuči bit jezika – po Hajdegerovom mišljenju „ostaje skriven jezik kao jezik“. No, Hajdeger ne prodire u istinsko iskustvo Aristotelovog spekulativnog promišljanja odnosa jezika, mišljenja i bitka.²⁶ Naprotiv, Aristotela tumači prema kalupu aristotelističkog nasljeđa

²⁴ Heidegger, Martin, GA, br. 12, *Unterwegs zur Sprache, Das Wesen der Sprache*, str. 192: „Es ist nun das, was in der stimmlichen Verlautbarung vorkommt (die Laute), Zeichen von dem, was in der Seele an Erleidnissen vorkommt, und das Geschriebene (ist) Zeichen der stimmlichen Laute. Und so wie die Schrift nicht bei allen die nämliche ist, so sind auch die stimmlichen Laute nicht die nämlichen. Wovon aber diese (Laute und Schriftzeichen) erstlich Zeichen sind, das sind bei allen die nämlichen Erleidnisse der Seele, und die Dinge, wovon diese (die Erleidnisse) die angleichenden Darstellungen bilden, sind gleichfalls die nämlichen.“

²⁵ Heidegger, Martin, GA, bd. 12, *Unterwegs zur Sprache, Das Weg zur Sprache*, str. 233: „Es ist nun das, was in der stimmlichen Verlautbarung (sich begibt), ein Zeigen von dem, was es in der Seele an Erleidnissen gibt, und das Geschriebene ist ein Zeigen der stimmlichen Laute. Und so wie die Schrift nicht bei allen (Menschen) die nämliche ist, so sind auch die stimmlichen Laute nicht die nämlichen. Wovon indes diese (Laute und Schrift) erstlich ein Zeigen sind, das sind bei allen (Menschen) die nämlichen Erleidnisse der Seele, und die Sachen, wovon diese (die Erleidnisse) angleichende Darstellungen bilden, sind gleichfalls die nämlichen.“

²⁶ Pokušaj spekulativnog tumačenja spekulativnosti Aristotelovog određenja jezika dali smo u tekstu *Aristotelova filozofija jezika*, I dio, isto; Aristotel kaže: „Što je u glasovima /riječima, govoru, τὰ ἐν τῇ φωνῇ/, to su znaci (σύμβολα) duševnih doživljaja (ψυχῇ παθημάτων), a ono zapisano (γραφόμενα) znaci su onoga što je u glasovima /riječima, govoru/. Kao što slova (γράμματα) nijesu kod svih ista, tako nijesu isti ni glasovi /riječi, govoru, φωναι/. Ipak, oboje su znaci (σημεῖα) duševnih doživljaja (παθήματα τῆς ψυχῆς) koji su u svih isti, a iste su i stvari (πράγματα) kojima su ti doživljaji srodni (ὁμοίωμα)“.

koje je Aristotelov spekulativni diskurs o jeziku simplificiralo do misaone figure „semiotičkog trougla“. Ta figuracijska simplifikacija ima formalnu, ali ne i suštinsku vezu s Aristotelovim diskursom. Dok se u prvom prijevodu Aristotelovog pasaža nekritički držao te simplifikacije, izvjesno drugi je Hajdegerov prijevod djelo sumnje u valjanost onoga što je tradicija učitala u pasaž. Odgurnuvši ustranu aristotelistički pojmovnik kojim se koristio u prvom prijevodu, drugim prijevodom daje „hajdegeriziranog“ Aristotela te o tome polaže kratki račun: „Prijevod razumije *semeia* (σημεία, das Zeigende), *symbola* (σύμβολα, das Zu-einander-haltende) i *homoiomata* (ομοιώματα, das Angleichende) uopšte s obzirom na pokazivanje (Zeigen) u smislu dopuštanja pojavljivanja (Erscheinenlassen), koje sa svoje strane počiva na vladavini razotkrivanja (Walten der Entbergung, *alehteia*). S druge strane, prijevod ignorira različitost navedenih načina pokazivanja“. Hajdeger odustaje od vlastitog prijevoda pojma *semeion* (σημεῖον) riječju *znak* (Zeichen) u korist termina *pokazivanje* (Zeigen) kao *dopuštanja pojavljivanja* (Erscheinenlassen) kao načina na koji „vlada raskrivanje“, tj. istina (Walten der Entbergung kao ἀλήθεια).

Zašto se Hajdeger u *Putu prema jeziku* – svom potonjem značajnijem spisu o jeziku – koleba u tumačenju Aristotela? Namjera spisa bila je da radikalnost svog potonjeg shvanja jezika još jednom učvrsti izlaganjem sukusa vlastite kritike pojma jezika kod Aristotela. Morao je on biti neprijatno pogođen spoznajom da – bar što se tiče izvornog smisla Aristotelovog poimanja jezika iz spisa *O tumačenju* – za kratko vrijeme (od predavanja *Bit jezika* iz 1957/58. do predavanja *Put prema jeziku* iz 1959. godine) iz temelja mora mijenjati odnos prema Aristotelu. Izvjesno, on je posumnjao u vrijednost tradicionalne aristotelističke interpretacije Aristotela. Odlučio se za pokušaj izvornijeg čitanja Aristotela, koja dovodi u sumnju duboko ukorijenjeno shvatanje u tradiciji filozofije jezika i filologije o vrijednosti pojmova *znaka* i *značenja* za razumijevanje biti jezika. Čitanje Aristotela iz perspektive mišljenja odnosa *Zeigen* (pokazivanje) prema *Gezeigten* (pokazano) odjednom je otvorilo nesagledive mogućnosti drugačije recepcije Aristotela, ali i tradicije filozofije jezika.

S dobrim razlogom može se pretpostaviti da Hajdeger nije bio spreman da podnese vlastito otkriće. Morao ga je objelodaniti drugim prijevodom pasaža, ali nije pokazao spremnost za konsekvencije koje ono izaziva. O nelagodi koju mu je donijelo vlastito otkriće posvjedočuje stav da pitanje o odnosu *Zeigen* (pokazivanja) prema *Gezeigte* (pokazanom) nije bilo tematski razvijeno kod Helena. Tako prešutno priznaje da je Aristotel otvorio to pitanje, ali ga nije tematski razvio. Ovaj je stav u dramatičnoj suprotnosti s njegovim htjenjem da pokaže kod Aristotela topos utemeljenja metafizičke povijesti filozofije jezika! Ako slijedi duh svog prijevoda pasaža, mora opozvati sud o Aristotelovoj metafizici jezika. Istodobno, i dalje se drži potrebe za kritikom

metafizike jezika i od samoga sebe traži objašnjenje o razlogu i mjestu njenog povijesnog početka. Hajdeger ne pokušava da osvijetli napetost koju je sam otvorio s obzirom na pitanje o pripadanju ili nepripadanju Aristotela tradiciji metafizike jezika, nego žurno ide dalje. Bez konkretne tematske eksplikacije, mjesto utemeljenja metafizike jezika sada nalazi u helenističkoj epohi. Ne pita za razlog, nego samo za način njenog nastanka. Otkriva ga u evoluciji shvaćanja o dogovornom odnosu između *Zeichen* (znaka) i *Bezeichnete* (označenog): „Promjena znaka od *pokazanog* prema *označenom* počiva na promjeni biti istine“. Po njegovom sudu, tu se korijeni ideja konvencionaliteta jezičkog izraza, kojim se iz temelja mijenja i poimanje biti istine.²⁷ Ne otvara pitanje zašto dolazi do evolucije u refleksiji jezika od *pokazivanja* do *označavanja* ni do evolucije biti istine. Ne pita da li je evolucija u nekom pogledu zakonomjerna ili je djelo slučaja, pogrešne recepciji tradicije, netemeljitosti filozofskog istraživanja, pogrešnih strategija mišljenja ili udesa.

Hajdegerova kritička riječ o Aristotelu završava u konfuziji. Nagovijestila je čitanje Aristotela koje je protivno njegovoj dotadašnjoj kritičkoj strategiji. Hajdeger je ostao pri nagovještaju, da ne bi ugrozio vlastitu strategiju. Iako ga je dijelom sam osporio, ostalo mu je važećim uvjerenje da Aristotelov pojam jezika čini središte helenskog odnosa prema jeziku. Protiv njega preduzima „obuhvatnu rehabilitaciju fenomena jezika“ (Flatscher). Ona je nalogala da se jezik s rubnog područja filozofije stavi u središte filozofskog interesa, da se kritički razlože pojmovi od kojih je izgrađeno zdanje metafizičkog poimanja jezika mjerodavno za cijelu zapadnu tradiciju do danas te napokon da se neizvorna ili kriva uvjerenja o načinu bitka jezika opozovu kako bi se trasirao put najizvornijem načinu dokućivanja biti jezika.

KRITIKA HUMBOLTA

Hajdeger nije deklarirao namjeru da destruirati ili odgurne ustranu nasljeđe filozofije jezika, nego da propita njene neizrečene pretpostavke te načini vlastiti „korak unazad“ kojim bi se zaputio prema biti jezika. Teškoće nastaju kad vlastite pretpostavke o pretpostavkama nasljeđa filozofskog mišljenja jezika stavi u odnos s misaonom građom. Prvu kapitalnu pretpostavku tradicijskog metafizičkog načina mišljenja vidi u shvaćanju bića kao onoga *prisutnoga* (das Seiende als das Anwesende) i shvaćanju jezika kao onoga što naprosto „jeste“. U skladu s njom, sveprisutni govor shvata se kao ono što je pripadno prisutnome. Drugu pretpostavku nalazi u svođenju biti jezika na njegov semiotički karakter. Tradicija tretira jezik na neadekvatan način kao

²⁷ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, GA, Bd. 12; 1959, str. 234.

predstavljen u govoru s obzirom na „raščlanjene glasove, kao nosioce značenja“: „Govor je jedan način ljudske djelatnosti“.

Iako trpi brojne unutrašnje mijene u vjekovima svog trajanja, metafizičko poimanje jezika na tim pretpostavkama, po Hajdegerovom sudu, vrhunac postiže u Humboltovoj filozofiji jezika. Humboltov uvod u djelo o Kavi-jeziku s ostrva Java – izdat pod naslovom *O različitosti ljudske gradnje jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak ljudskog roda (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts)* – odredio je „cjelokupnu potonju nauku o jeziku i filozofiju jezika do današnjeg dana“.²⁸ Ovo djelo ocjenjuje kao vrhunac „zaborava jezika“, tj. „bježanja“ od biti jezika te Humbolta uzima kao sago-vornika koji reprezentuje metafizičku tradiciju mišljenja jezika.²⁹

Hajdeger priznaje da razgovor s Humboltom prati izostanak „zajedničkog horizonta u pogledu na jezik“. Međutim, Hajdeger nije dijalektičar ni spekulativni mislilac, ne pokazuje filozofski afinitet prema spekulaciji, čak – začuđujuće za filozofa takvoga formata – vrlo teško komunicira s tekstovima u kojima je demonstrirano spekulativno mišljenje.³⁰ Njemu je teško dokučiva dijalektičko-spekulativna kultura Humboltovog načina mišljenja. Svoje teškoće ne krije. Ne smeta mu ta spoznaja da s Humboltom pokušava razgovarati „svisoka“, baš kao što je razgovarao s Aristotelom. Mješavina filozofskog i naučnog načina mišljenja u kojoj se kreće Humboltova „dijalektička krtica“ zavaravala je mnoge interpretatore koji – kao i Hajdeger – nijesu dokučivali njegovu namjeru da prati trag unutrašnjeg dijalekticiteta jezika. Zato su Hajdegeru – kako sam priznaje – Humboltovi pojmovi, iako „podsticajni“, ipak „čudnovati“, „teško razumljivi“ i „kolebajući“. Ono što njemu izgleda kao „kolebanje“ nije drugo do Humboltovo misaono gipko dijalektičko rješavanje složenog zadatka dokučivanja igre ontološkog aprioriteta i povijesnog aposterioriteta jezika, igre prirodnog i duhovnog karaktera jezika. On poima jezik kao duhovnu *djelatnost* koja se objektivira u dinamičkim pojmovima *procesa, kretanja, rada, subjektivnosti, promjene, prelaženja u drugo, svrhe* etc. Te odredbe opisuju *energeičku* životnost jezika koja se oblikuje u oprekama: *djelatnost – predmetnost, životnost – stvarstvenost, individua – kolektiv* (narod, čovječanstvo), *sloboda – nužnost, govor – jezik, jezik – mišljenje, za-*

²⁸ Heidegger, isto, str. 234.

²⁹ Vidi o Humboltovom poimanju jezika: Perović, Milenko A. (2016), *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 1. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/I, br. 17, Cetinje, str. 3–21, te Perović, Milenko A. (2016), *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 2. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/II, br. 18, Cetinje, str. 3–22.

³⁰ Upečatljiv primjer kako Hajdeger nije u stanju naći „zajednički horizont“ promišljanja spekulativnog mišljenja daju njegova predavanja o Hegelovoj *Fenomenologiji duha*.

konomjernost – stihija, kontinuitet – diskrecija, objektivnost – subjektivnost, nepokretnost – pokretnost te dijahronija – sinhronija. Za Humbolta, ove opreke su način događanja biti jezika. Hajdeger se, naprotiv, na njih ne osvrće, jer bi se morao odrediti prema problemu *životnosti jezika*. No, to određivanje u potpunosti bi obesmislilo njegov konačni tautološki stav: *Jezik je jezik!*

Njegova kritika Humboltovog poimanja jezika otvara nekoliko problema:

(1) *Problem biti.*

Hajdeger traga za putevima dokučivanja *biti jezika*. No, *pojam biti* (Wesen) uzima na samorazumljiv način. Na lematški način obraća se neimenovanom filozofskom antagonisti koji treba da reprezentuje cijelu tradiciju filozofije esencijalističkim shvatanjem *pojma biti* kao nepromjenljivog „jezgra biti“ (Wesenskern). Protivno tome, on drži da poimanje *biti* traži pokazivanje *odakle* (von wo) nešto ima svoju bit, kojim se otkriva bitno (*wesentlich*) određenje neke stvari.³¹ Na primjer, kovanje (*hämmern*) je bitno određenje čekića (*Hämmer*). Bitno određenje čovjeka je životno ispunjenje (*Lebensvollzug*) kao egzistiranje („Existieren“).³² Na taj način *bit* se pokazuje kao *ono bitno* pojave, ali ujedno i kao ono što je odvojeno od pojave, tj. odvojeno od svih pojava. Traženje *biti jezika kao jezika* kod njega se objektivira kao traženje jedne od njegovih aktualizacija koja se uzima kao sama bit. Očituje se to u dvosmislenosti njegovog pojma *Sage*. U jednom pogledu on ga – krajnjom radikalizacijom stava prema jeziku kao takvom – postavlja umjesto pojma jezika. U drugom pogledu – kroz povezivanje *Sage* i *Zeige* („*Sage als Zeige*“) uzima ga kao jednu, čak jedinu aktualizaciju jezika koja je ujedno bit jezika. Hajdeger izbjegava staviti u problemski odnos pojmove *biti* i *svrhe*, jer bi taj misaoni zadatak tražio kritički razgovor s Platonom, Aristotelom, Kantom i Hegelom!

Prvi Hajdegerov nesporazum s Humboltom vezan je za pitanje o pojmu *biti*. Humbolt je „artikulirani glas“ (articulirte Laut) odredio kao „osnovu i bit svega govora“. Hajdegeru se ta odredba učinila lakom metom kritike. No, previdio je bitnu razliku između svog i Humboltovog shvatanja značenja pojmova *artikulacije* i *biti*. Hajdeger na samorazumljiv način uzima pojam artikulacije u smislu savremene lingvistike kao *oglašavanje* (Verlautbarung) riječi jezičkim organima.³³ Humboltu je, naprotiv, artikulacija jedan način odjelovljenja rada duha.³⁴ On kaže: „Artikulacija se temelji na snazi duha da

³¹ Heidegger, isto, GA, 29/30, str. 117.

³² Heidegger, isto, GA, 2, str. 42.

³³ Odatle potiče i izraz „artikulatorna fonetika“ (articulatory phonetics, die artikulatorische Phonetik).

³⁴ Tze-Wan Kwan, *Wilhelm von Humboldt als deutscher Idealist*, In: *Die Realität der Idealisten*, Böhlau Verlag Köln, 2008. Humboldt, *Über die Kawa-sprache auf der insel Java*, Erster Band, Berlin, 1836, str. 440–441: „Dieser Körper, der hörbare Laut, lässt sich sogar gewissermassen von ihm /dem artikulierten Laut/ trennen und die Artikulation dadurch

pomoću jezičkih oruđa dovede odgovarajuće postupanje zvuka do jedne forme vlastitog čina³⁵. Zvuk i glas kao njegova artikulacija nijesu rudimenti jezika. Oni su momenti procesa duhovnog rada u kojima se očituje sama *bit* jezika. Za Humbolta, put prema biti jezika trasiran je u svakom lingvističkom i filozofskom promišljanju jezičkih pojava. Ne treba biti jezika tražiti na nekom ekskluzivnom mjestu koje tradicija filozofije jezika nije otkrila ni slutila da postoji. Bit jezika na djelu je u svakom jezičkom aktu.³⁶ Hajdeger pokazuje da mu je maglovito Humboltovo dijalektičko promišljanje odnosa *duha*, *artikulacije* kao oblika rada duha, *glasa* kao toposa „oduhovljenja“ zvuka i samoga *zvuka*. Maglovit mu je cijeli Humboltov program interpretacije biti jezika kao dinamičke apriorno-aposteriorne antropološke duhovne strukture.³⁷

(2) *Jezik i govor.*

Hajdeger navodi poznati pasaż iz Humboltovog djela da bi rekonstruirao pretpostavke njegovog poimanja jezika: „Jezik shvaćen u svojoj zbiljskoj biti nešto je postojano i u svakom momentu prolazno. Čak i njegovo održanje pomoću pisma uvijek je samo nepotpuno, mumificirano očuvanje koje ipak opet potrebuje da se kod živog izlaganja traži jasno predočavanje. Sami jezik nije *djelo* (ergon), nego je *djelatnost* (Energeia). Njegova prava definicija može biti samo genetička. On je naime vječno ponavljajući *rad duha* koji artikulirani glas čini sposobnim da bude izraz misli. Neposredno i strogo uze-

noch reiner herausgehen“.

³⁵ Humboldt, isto: „Die Artikulation beruht auf der Gewalt des Geistes ueber die Sprachwerkzeuge, sie zu einer der Form seines Wirkens entsprechenden Behandlung des Lautes zu nötigen“; Tze-Wan Kwan kaže: „Ovo teorijsko razdvajanje glasa i artikulacije nameće pitanje o njihovom teorijskom odnosu. Komparacijom možemo grubo reći: Što je za Kanta bila čulnost (Sinnlichkeit), to je glas za Humbolta; Što je za Kanta razum, to je za Humbolta artikulacija i kao što drži Kant u svom odjeljku o šematizmu, drži i Humbolt nužnim da naspram glasu i artikulaciji, momentu artikulacije pripiše najviši rangovni poredak“. U ranijem spisu *Ueber die Verschiedenheiten* Humbolt kaže: „Der artikulierte Laut oder, allgemeiner zu sprechen, die Articulation ist das eigentliche Wesen der Sprache, der Hebel, durch welchen sie und der Gedanke zu Stande kommt, der Schlussstein ihrer beiderseitigen innigen Verbindung“ (1827–1828).

³⁶ Humbolt kaže: „Bit jezika neprekidno se ponavlja i koncentrički pojavljuje u njemu samom; već u prosto rečenici, zasnovanoj na gramatičkoj formi, vidi se njego puno jedinstvo; i kao što sjedinjavanje najprostijih pojmova podstiče na djelovanje cijelu ukupnost kategorija mišljenja, de je ono pozitivno – negativno, dio – cjelina, jedinstveno – mnoštveno, posljedica – uzrok, slučajno – nužno relativno – apsolutno, izmjereno u prostoru – određeno u vremenu, de jedan osećaj nalazi sebi odjek u drugom, tako postiže jasnoću i određenost izraza najprostije sjedinjavanje misli, u izobilju riječi pojavljuje se kao predstavljen jezik kao cjelina“; vidi: W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 6.

³⁷ U vlastoručnoj bilješci uz naredni Humboltov pasaż – de on spominje „articulirte Laut“ – Hajdeger pita: „woher die Artikulation“?, isto, str. 235.

to, to je definicija svakog govorenja; ali u istinskom i bitnom smislu može se takoreći i samo ovo govorenje sagledati kao jezik³⁸.

Humbolt kaže da je zbiljska bit jezika – pulsacija njegove *postojanosti* i *prolaznosti*. Ona proizvodi dvostruki paradoks. S jedne strane, *pismo* kao oblik održanja postojanosti *jezika* unekoliko negira tu postojanost, jer umrtvljuje (mumificira) životnost govornog jezika. S druge strane, govor kao pokretač mehanizma prolaznosti unekoliko omogućava održanje jezika. Hajdeger ne primjećuje ovaj suptilno izloženi paradoks odnosa *jezika kao govora* i *jezika kao pisma*. Humboltu pripisuje ono što ovaj uistinu ne tvrdi. Humbolt ne tvrdi da je *govor bit jezika*. Ne tvrdi ni da se isključivo preko govora trasira put prema biti jezika. Malo niže, Hajdeger izražava sumnju u plauzibilnost vlastitog pitanja da li je Humbolt mislio da se preko govora mora graditi put prema biti jezika! Ta ga sumnja ipak nije odvratila od nau- ma kritike Aristotela i Humbolta na temelju svoga uvjerenja da jedan i drugi shvataju bit jezika (die Sprache) kao govor (das Sprechen). Po njegovom mišljenju, to shvatanje počiva na nepropitanoj pretpostavci o ljudskoj svijesti koja zna govor kao „našu djelatnost“³⁹ u koju „ima povjerenja“. Protiv toga shvatanja on tvrdi: (1) Govor nije čvrsti ljudski pošed; (2) Čovjeku je jezik „ostavljen s čuđenjem i strahom“; (3) Biti jezika pripada i šutanje; (4) Neizvorna je odredba biti jezika orijentirana na govor kao „raščlanjeno oglašavanje“ (gegliederte Verlautbarung); (5) Stav da se jezik u govoru pokazuje kao „djelatnost govornih organa“ (Sprechwerkzeuge) ne trasira pravi put prema njegovoj biti; (6) Svjedočanstvo o porijeklu ove – po Hajdegeru ontološki neizvorne – interpretacije biti jezika pokazuje u zapadnim jezicima već samo imenovanje *jezika* – *glōssa*, *lingua*, *langue*, *language* te *Zunge* – u smislu jezika kao ljudskog tjelesnog organa.⁴⁰ Ove teze Hajdeger stavlja u temelj vlastite koncepcije *sigetike*.

Humbolta ne pogađaju predočene Hajdegerove kritičke obje-kcije. On ne tvrdi da je govor bit jezika, nego da se *bit jezika aktualizira i u govoru!* Tako

³⁸ Humboldt, isto, § 8: „Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefaßt, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. Selbst ihre Erhaltung durch die Schrift ist immer nur eine unvollständige, mumienartige Aufbewahrung, die es doch erst wieder bedarf, daß man dabei den lebendigen Vortrag zu versinnlichen sucht. Sie selbst ist kein *Werk* (Ergon), sondern eine *Thätigkeit* (Energeia). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische sein. Sie ist nämlich die sich ewig wiederholende *Arbeit des Geistes, den articulierten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen*. Unmittelbar und streng genommen, ist dies die Definition des jedesmaligen *Sprechens*; aber im wahren und wesentlichen Sinne kann man auch nur gleichsam die Totalität dieses Sprechens als die Sprache ansehen.“

³⁹ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, str. 232.

⁴⁰ Isto.

pokazuje drugačiju perspektivu motrenja jezika od Hajdegerove. Nije opravdana Hajdegerova tvrdnja da je Humbolt „pošao od govora da bi bit jezika predstavio i utemeljio“.⁴¹ Naprotiv, pošao je od nekoliko bitnih postavki o jeziku na koje se Hajdeger ne osvrće. Humbolt je odredio jezik kao *organizam*, *organ* i *sistem*. Određenje jezika kao *organizma* potiče iz teleonomičkog stava da se cjelina čovjeka dovršava u jeziku. Ta odredba upućuje na to da – kao što je „mediastinum“ životno središte s nizom vitalnih organa – tako je i jezik sabiralište individualnosti u najdubljoj povezanosti s karakterom.⁴² Organizam jezika proističe iz ljudske potrebe za govorom. Odredbom jezika kao *organa*, tj. kao živog tijela Humbolt predupređuje Hajdegerovu tezu da čovjek nije „oblikovalac i majstor jezika“ (Bildner und Meister der Sprache), nego da „jezik ima čovjeka“. Humboltu, kao i cijeloj zapadnoj tradiciji promišljanja jezika, bila bi besmislena Hajdegerova teza o jeziku koji je samostalan od čovjeka ili koji nije s obzirom na čovjeka (jer je i Jahveov govor od početka – *s obzirom na čovjeka!* Za Humbolta, jezik je bitni „dio“ čovjeka. U drugom smislu, organ shvaćen kao oruđe (Werkzeug) ne smatra se onim što je dio čovjeka, nego što je on načinio. To instrumentalističko shvaćanje Humbolt odlučno odbija, jer „jezik je organ koji oblikuje misao“.⁴³ Jezik ne *stvara* misli, nego ih *oblikuje*.⁴⁴ Štaviše, „jezik je organ unutrašnjeg bitka, čak sami bitak, ukoliko on korak po korak stiče unutrašnju jasnoću i spoljašnje ovaploćenje“.⁴⁵ Konkretnije: „Riječ koja je jedina sposobna da pojam učini samostalnom jedinicom u svijetu misli, daje mu mnogo od sebe, a ideja koja stiče određenost zahvaljujući riječi, uvodi istodobno u izvjesne granice“.⁴⁶ Ne dešava se to apstraktno, u „jeziku uopšte“, nego u realnim, konkretnim jezicima: „Mišljenje ne zavisi naprosto od jezika uopšte, nego je do izvjesnog stepena ono uslovljeno takođe od svakog određenog jezika“.⁴⁷ Odredbom jezika kao sistema Humbolt naglašava da u jeziku postoji jedinstveni princip forme koja prožima sve njegove djelove: „Djelovi jezika ne ulaze u pojam forme jezika kao izolirane činjenice, nego samo ako se u njima skriva jedinstveni način obrazovanja jezika“.

(3) *Jezik i duh.*

Hajdeger odbija Humboltovu odredbu jezika kao posebnog „rada duha“ (Arbeit des Geistes). Odredba je usmjerena na ono „što se kao jezik pokazuje,

⁴¹ Heidegger, isto: str. 245: „Wir gingen mit Wilhelm v. Humboldt vom Sprechen aus und versuchten, das Wesen der Sprache erst vorzustellen, dann zu ergründen.“

⁴² W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 6.

⁴³ W. von Humboldt, isto, § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken“.

⁴⁴ Isto: „Die intellektuelle Tätigkeit... ist aber auch in sich an die Notwendigkeit geknüpft, eine Verbindung mit dem Sprachlaute einzugehen; das Denken kann sonst nicht zur Deutlichkeit gelangen, die Vorstellung nicht zum Begriff werden“.

⁴⁵ W. von Humboldt, isto, § 2.

⁴⁶ Isto, § 14.

⁴⁷ Isto, § 14.

tj. što on jeste“. Tako neopravdano pririče Humboltu da izjednačava *pokazivanje* i „*jestestvovanje*“. Tome je priricanju, izvjesno, namjera da pokaže kako Humboltova odredba slijedi metafizičku tradiciju te *bit* (Wesen) shvata kao *što-stvo* (Was-sein). Humbolt o pojmu duha nije položio račun. Kao čovjek koji dijeli ideje filozofije njemačkog idealizma, razumijevanje aktualizacije duha nije tražio vođen pitanjem o *Was-sein* (*što-stvo*), nego pitanjem o *Wodurch* (*po čemu*)! Bit jezika za Humbolta nije statični supstrat metafizički shvaćene esencije. Naprotiv, u pitanju o biti jezika on slijedi tradiciju ontologijskog obrta koji donosi filozofije njemačkog idealizma u kojoj se statična centralna kategorija bitka detronizira u korist kategorije slobode, tvorenja, samoprizvođenja, dakle, trebanja!

Hajdegerova odredba jezika je tautološka: „*Jezik uopšte nije ovo ili ono, naime još nešto drugo nego on sam. Jezik je jezik*“ („Die Sprache ist überhaupt nicht das und jenes, nämlich noch etwas anderes als sie selbst. Die Sprache ist Sprache“). Odatle sudi da je problematično Humboltovo shvatanje jezika kao oblika „rada duha“ te njegov odnos s drugim „djelatnostima i poslovima“ duha. U kvazaru ove tautološke *indiferencije* kod Hajdegera nestaju i jezik i njegova bit. Nestaje i pitanje o diferenciji između jezika i drugih oblika duha. To nestajanje Hajdeger uzima kao osnovu neutemeljenog prigovora Humboltu da iz mišljenja *diferencije* ne može dokučiti bit jezika. Jednako je neosnovan njegov prigovor da se duh ne može uzeti kao mjesto događanja biti jezika, jer tako jezik „nije shvaćen iz svoje vlastitosti“. Humboltov je stav ipak jasan: *duh je vlastitost jezika*. Hajdeger je na stranputici kad izjednačava pojam duha s pojmom svijesti u novovjekovnoj filozofiji.

(4) *Konfuzija oko pojma djelatnosti.*

Hajdeger pita: „Koji djelatnost Humbolt ima u vidu kada jezik poima kao rad duha“?⁴⁸ Neopazice je izjednačio pojam *rada* (Arbeit) s pojmom *djelatnosti* (Tätigkeit), pouzdavajući se da mu za pravo daje Humboltov § 8 spisa *O različitosti*: „Jezik se mora razumjeti ne samo kao mrtvi produkt, nego daleko više kao produciranje, apstrahirajući više od onoga da on djeluje kao oznaka predmeta i razumijevajuće opštenje i s druge strane treba se brižljivije vraćati na njegov ispreplijetani izvor i uzajamni uticaj s unutrašnjom duhovnom djelatnošću“.⁴⁹ Humbolt kaže da bit jezika nije u *označavanju* predmeta,

⁴⁸ U bilješci uz gornje pominjanje pojma djelatnosti (Tätigkeit) Hajdeger pita: „was heißt Tätigkeit? Tun? = Setzen; Tätigkeit und Handlung“, vidi: *Der Weg zur Sprache*, str. 236.

⁴⁹ Humboldt, isto, § 8: „Man muß die Sprache nicht sowohl wie ein todes Erzeugtes, sondern weit mehr wie eine Erzeugung ansehen, mehr von demjenigen abstrahieren, was sie als Bezeichnung der Gegenstände und Vermittelung des Verständnisses wirkt, und dagegen sorgfältiger auf ihren mit der inneren Geistesthätigkeit eng verwebten Ursprung und ihren gegenseitigen Einfluß darauf zurückgehen“.

instrumentalnosti ni *konvencionalitetu*. Jezik u biti nije prosto „sredstvo komunikacije“, nego je ujedno *duhovni produkt* i *duhovno produciranje*.⁵⁰ Hajdeger nehaljno prelazi preko ovih kapitalnih postavki⁵¹ i stvara interpretacijsku konfuziju miješanjem *jednosti* i *razlike* duha i jezika. On pokušava razumjeti Humboltov pojam „unutrašnje duhovne djelatnosti“ (innere Geistestätigkeit) i njegovu povezanost s izvorom jezičke djelatnosti („Ursprung“ der Sprachtätigkeit) preko Humboltovog učenja o „unutrašnjoj formi jezika“. Sasvim je daleko od namisli – koja se ovde snažno nudila – da Humboltovu „teško odredivu formu jezika“ pokuša interpretirati preko Aristotela. Nije shvatljivo da dobrohotni interpretator ili kritičar potpuno previdi ili prešuti da noseća struktura Humboltovog pojma jezika počiva na kapitalnim Aristotelovim pojmovima *morphe*, *ergon* i *energeia*, pa čak i *hyle* u smislu transformacije fizikalnog zvuka u artikulirani glas (duh kao glas!). Hajdeger nije shvatio stratijsku vrijednost ovih pojmova u Aristotelovoj gradnji pojma jezika. Uistinu, bilo bi neobično da ih otkrije kod Humbolta!

U sljedećem koraku njegove kritike Humbolta opet se javlja pitanje koje počiva na neosnovanoj tvrdnji: „Šta je govor kao izraz misli, ako ga razumijemo po njegovom porijeklu iz duhovne djelatnosti“?⁵² Metafizika Novoga vijeka shvatala je jezik kao *izraz*, *organ* ili „*ogledalo*“ misli. Haman i Herder napuštaju to shvatanje. Herder kaže: „Bez jezika čovjek nema uma i bez uma nema jezika“.⁵³ Među njima postoji uzajamna zavisnost koju Herder naziva „kružnim tokom“ (Kreisel). Humbolt ne izjednačava jezik i mišljenje. Ne shvata jezik kao „glasno mišljenje“, ni mišljenje kao „tiho govorenje“. Jezik nije tek *izraz mišljenja*, nego je „instinkt uma“ (Vernunftinstinct) ili „intelektualni instinkt“ (intellektueller Instinct), nikako „svjesno stvaranje ljudskog uma“. Jezik je „djelo prirode“, ali „prirode ljudskog uma“. Njegov se intelektualitet sastoji u „aktu preobražavanja svijeta u misli“.⁵⁴ Nastajući s nužnošću iz čovjeka, jezik „ne leži u obliku mrtve mase u tami duše, nego kao

⁵⁰ Evidentna je srodnost ove odredbe s Fihteovim pojmom *Tathandlung*.

⁵¹ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, str. 237. U bilješci on pita: „was ist »gegenseitig« sich beeinflussend (Verwehung) von »innerer Geistestätigkeit« und »Ursprung« der Sprachtätigkeit.“ Humbolt u odnos konjukcije stavlja izraz „ispreplijetani izvor“ i „uzajamni uticaj“. Prvim izrazom tvrdi *jednost* biti jezika i biti duha, drugim izrazom utvrđuje izvjesnu *razliku* među njima. Hajdeger se previše pouzdava u kritičku mogućnost koju pruža otkriće ove Humboltove inkonkvencije, jer je na djelu dijalekticitet odnosa jezika i duha.

⁵² Heidegger, isto: „Was ist das Sprechen als der Ausdruck des Gedankens, wenn wir es nach seiner Herkunft aus der inneren Geistestätigkeit bedenken“.

⁵³ Herders *Werke, Über den Ursprung der Sprache*, hrsg. v. H. Düntzer, XXI 50: „Ohne Sprache hat der Mensch keine Vernunft und ohne Vernunft keine Sprache“.

⁵⁴ Humboldt, isto, § 6.

zakon uslovljava funkcije misaone moći čovjeka“.⁵⁵ Jezik i mišljenje ne mogu se razdvojiti, ali ni izjednačavati. Jezik je „samostalni princip!“

Suprotno Hajdegerovom kritičkom uvjerenju, Humbolt kaže: „Jezik je organ koji oblikuje misao. Intelktualna djelatnost, potpuno duhovna, duboko unutrašnja i koja u izvjesnom smislu prolazi bez traga, pomoću zvuka se materijalizira u govoru i postaje čulno dostupna. Intelktualna djelatnost i jezik na taj način čine jedinstvenu cjelinu. Mišljenje je uvijek nužno povezano s jezičkim zvucima; u protivnom, misao ne bi mogla postići jasnoću i razgovjetnost, a predstava ne bi mogla postati pojmom“.⁵⁶ Svijest i jezik su neodvojivi. Kao djelatnost duha koja se stalno obnavlja, jezik izražava misli artikulacijom zvuka. Veza jezika i mišljenja je bezuslovna, te je „jezik nužna pretpostavka mišljenja i u uslovima pune izolacije čovjeka“.⁵⁷ Jezik je organ mišljenja i izvan njega nema mišljenja: „Čovjek misli samo posredstvom jezika“.⁵⁸ Štaviše: „Čovjek je čovjek samo pomoću jezika“. Jezik je mjesto produkcije (Produktionsort), organ koji misao „oblikuje, stvara ili formira“ (bildet, erzeugt oder formt). Misao se oglašava, ali i oblikuje jezikom! Ona je oblikovana tek jezičkim oglašavanjem. Misao se razvija i stiče određenost samo opredmećivanjem u jezičkom izrazu: „Jezik je tako nužni uslov prvog stvaranja misli i napredujućeg oblikovanja duha“.⁵⁹

(5) Jezik kao postavka subjekta?

Hajdeger u Humboltom shvatanju jezika vidi manifestovanje tzv. „filozofije subjektivnosti“, jer se jezik u njoj posmatra kao *postavka subjekta*. Drži da najuvjerljiviji dokaz pruža sam Humbolt u paragrafu 20: „Kada se u duši istinski probudi osećaj da jezik nije prosto sredstvo razmjene uzajamnog razumijevanja, nego je istinski svijet koji duh mora postaviti između sebe i predmeta pomoću unutrašnjeg rada svoje snage, onda je duša na pravom putu da u njemu sve više pronalazi i polaže u sebe“.⁶⁰ Hajdeger misli da je Humboltov izraz „rad duha“ tipični diktum „novovjekovnog idealizma“ koji znači djelatnost po-

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ W. von Humboldt, isto, § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken. Die intellectuelle Thätigkeit, durchaus geistig, durchaus innerlich und gewissermaßen spurlos vorübergehend, wird durch den Laut in der Rede äußerlich und wahrnehmbar für die Sinne. Sie und die Sprache sind daher Eins und unzertrennlich von einander.“

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto: „Der Mensch denkt nur vermittle der Sprache“.

⁵⁹ Isto, § 10: „So ist die Sprache ein nothwendiges Erforderniß zur ersten Erzeugung des Gedankens, und zur fortschreitenden Ausbildung des Geistes“.

⁶⁰ Humboldt, isto, § 20: „Wenn in der Seele wahrhaft das Gefühl erwacht, daß die Sprache nicht bloß ein Austauschmittel zu gegenseitigem Verständniß, sondern eine wahre Welt ist, welche der Geist zwischen sich und die Gegenstände durch die innere Arbeit seiner Kraft setzen muß, so ist sie auf dem wahren Wege, immer mehr in ihr zu finden und in sie zu legen“.

stavljanja (Setzen) koju provodi „spoznajni subjekt“: „Jer duh je pojmljen kao subjekt i tako je u subjektu predstavljena objekt-šema, onda mora postavljanje (thesis) biti synthesis između subjekta i njegovog objekta“.⁶¹ Ovo *postavljeno* (Gesetzte) daje „pogled na cjeline predmeta“. Snaga subjekta između sebe i predmeta stavlja ono što Humbolt naziva „svijetom“ (Welt). Hajdeger misli da Humbolt stoji na stanovištu „suvereniteta apsolutnog subjekta“ (Flatscher), tj. *pred-stavnog* mišljenja koje izvanljudsku realnost tretira kao predmet kojim se spoznajno ovladava. On smatra da to stanovište treba napustiti, jer se do biti jezika ne može doprijeti preko modela pred-stavnog mišljenja ni preko ontologije prisutnosti koja jezik razumije kao biće među drugim bićima.

Sporna je vrijednost ovoga prigovora Humbolta. Uistinu, iz kartezijanske tradicije on je preuzeo pojam *reflektiranja* (Reflektieren), koji upućuje na moć razlikovanja mislećeg i mišljenog (Denkende und Gedachte). Njihov je jedinstveni izvor ljudska „duhovna moć“ (geistige Vermögen). Herder je imenuje pojmom *Besonnenheit*. Humbolt kaže: „Glavni uticaj jezika na čovjeka uslovljen je njegovom misaonom i u mišljenju tvoračkom silom: ta je djelatnost imanentna i konstruktivna za jezik“.⁶² Duh u svojoj djelatnosti reflektira predmet tako što ga sebi suprotstavlja, stavlja ga nasuprot sebe, ali ga i vraća u sebe. Jezik započinje prvim aktom reflektiranja.⁶³ Jezik je apsolutno nužan da bi se stekli čak i čulni utisci: „Subjektivna djelatnost stvara objekt u mišljenju. Nijedan oblik predstave se ne obrazuje kao čisto opažanje ranije datoga predmeta. Djelatnost čulnih organa treba da stupi u sintetičku vezu s unutrašnjim procesom djelatnosti duha; i samo ta veza uslovljava nastajanje predstave koja postaje objektom protivstavljajući se subjektivnoj sili i – budući ponovo opažen kao takav – opet se vraća u sferu subjekta“.⁶⁴ Reflektiranje se može događati samo posredstvom jezika. Jezikom „duhovna moć“ nalazi sebi „put kroz usta u spoljašnji svijet“, ovaploćuje se kao riječ i „kao riječ se vraća u uho govornika“. Kao djelo subjektivnog reflektiranja, predstava se objektivira. Jezik sudjeluje u konstituiranju predmeta spoznaje. Humbolt ne polazi od kartezijanske suprotnosti mišljenja i bitka (subjekta i objekta), koja istodobno treba da bude prevladana, ali i očuvana kao pretpostavka. On polazi od njihovog izvornog jedinstva koje je duh. „Radu duha“ pripada da postavlja takvu pretpostavku i da je prevladava. Jezik u tome ima bitnu ulogu.

⁶¹ Heidegger, isto: „Weil der Geist als Subjekt begriffen und so im Subjekt Objekt-Schema vorgestellt wird, muß das Setzen (Thesis) die Synthesis zwischen dem Subjekt und seinen Objekten sein“.

⁶² Humboldt, isto, § 7.

⁶³ Isto: „Die Sprache beginnt daher unmittelbar und sogleich mit dem ersten Act der Reflexionen“.

⁶⁴ Isto, § 14.

Nova se teškoća pokazuje u Hajdegerovom tumačenju Humboltovih određenja jezika kao „svijeta“ (Welt) i „gledanja na svijet“ (Weltansich). Hajdeger krivo tumači određenje svrhe „Weltansich“ u smislu „dovođenja čovječanstva do izraza“. ⁶⁵ Uistinu, osim dva predočena, kod Humbolta se javlja i treći pojam jezika kao „međusvijeta“ (Zwischenwelt). Hajdegera ne okupira problem odnosa ova tri određenja jezika: „Jer njegov put prema jeziku nije određen jezikom kao jezikom, nego težnjom da se istorijski predstavi cjelina povijesno-duhovnog razvitka čovjeka u njegovom totalitetu, ali istodobno u njegovom odnosnom individualitetu“. ⁶⁶ Hajdeger zaključuje da se po Humboltu predočeno „shvatanje svijeta“ (Auffassen der Welt) može stvarati iz različitih izvora, jer je „izražajna snaga duha djelatna na mnogo načina“ („ausdrückende Kraft des Geistes auf mannigfache Weise tätig ist“). Tu otvara mogućnost da se „izražajna snaga“ shvati kao Lajbnicov pojam *expressio* u smislu *repraesentatio*, držeći da je jezik jedan od glavnih izvora „shvatanja svijeta“. Humboltu pripisuje stav da je jezik jedan od glavnih izvora. Stav o jeziku kao *izrazu* (mišljenja, duha, gledanja na svijet etc.) djelo je predstavnog mišljenja. Hajdegeru je stalo da Humbolta svede na reprezenta stanovišta o jeziku kao jednoj od oblikovnih formi ljudskog subjektiviteta koja se manifestira u gledanju na svijet, koji ima „oblikovnu snagu mjerila povijesnog razvitka čovjeka“. ⁶⁷ Hajdegerova kritika ovđe ipak udara u prazno, jer Humboltu jezik nije *expressio* u Lajbnicovom smislu.

Hajdeger nije shvatio bitnu ulogu Aristotelovih pojmova *ergon* i *energeia* u Humboltovom poimanju jezika. ⁶⁸ *Ergon* i *energeia* imenuju odnos *tvorevine* i *tvorenja*, tj. *statičkog* i *dinamičkog* karaktera jezika. *Ergon* izražava statički karakter jezika. Nije njegova izvorna pretpostavka – kako Hajdeger neosnovano tumači Humbolta – da naspram sebe postavlja izvanjezičku zbiljnost, te vlastiti nastanak smješta u vrijeme kada je već uspostavljen i učvršćen pogled na svijet njegovog govornika. Ta „pretpostavka“ je naknadno djelo samoga jezika, tj. duha koji je na djelu u jeziku, nikako njegova istinska pretpostavka. Po Humboltu, izvorna je pretpostavka jezika – njegova sama *energeička bit*. U njoj je odmah na djelu bit jezika. *Energeia* za njega nije djelatnost u Lajbnicovom smislu „djelatnosti subjekta“, kako misli Hajdeger. Naprotiv, tek se sa stanovišta *energeje* može razumjeti kako se u statičkom poimanju jezika korijeni metafizički pojam jezika. Bit jezika po Humboltu je dinamička, djelatna i tvoračka

⁶⁵ Heidegger, isto: „In solcher »Weltansicht« bringt sich ein Menschentum zu seinem Ausdruck“.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, str. 238.

⁶⁸ Ne stoji Hajdegerov stav da „Humbolt bit jezika određuje kao *energeia*, koja je ipak shvaćena sasvim negrički u smislu Lajbnicove monadologije kao djelatnost subjekta.“

bit. Jezik je duhovna produktivna djelatnost. Humbolt je vodeću ideju filozofije njemačkog idealizma o slobodnoj produktivnoj ljudskoj djelatnosti kao središtu teorijskog, praktičkog i poietičkog držanja čovjeka protekao i na poimanje jezika. Jezik ne nailazi na gotovu zbiljnost, nego se ona može predmetno i spoznajno uspostaviti tek jezikom. Ona se sukonstituira u jezičkim aktima⁶⁹ te prema tome jezičke kategorije oblikuju „jezičko viđenje svijeta“ (Weltansicht).⁷⁰

(6) Jezik i čovjek.

Humbolt je postavio zadatak da preko rasvjetljivanja biti čovjeka i duha dokuči bit jezika. Međutim, u istraživačkom procesu se spontano kod njega smjer zadatka obrnuo. Umjesto da preko duha i čovjeka sudi o biti jezika, Humbolt je preko jezika počeo tragati za biti duha i čovjeka! Da je temeljno studirao cjelinu Humboltovog spisateljskog opusa, Hajdeger bi se suočio s ovim strategijskim obrtom i njegovim konsekvencijama po njegovu kritiku Humboltovu pojma jezika. Tada bi morao odustati od predubjeđenja da je za Humbolta jezik samo jedna *differentia specifica* čovjeka kao duha. Ostajanje pri predubjeđenju ohrabrivalo ga je u radikalizaciji pitanja o biti jezika. Iz tog duha nastala je njegova prividno zbunjujuća demarkacija po kojoj je, navodno, Humbolt pitao o „biti jezika“ (Wesen der Sprache), a on pita o „jezičkoj biti“ (Sprachwesen) prema smjerokazu traženja „načina kako biva jezik kao jezik...“.⁷¹

Hajdeger prigovara Humboltu da ne pita o biti jezika kao jezika, nego o jeziku vođen pitanjem o duhovnom razvitku ljudskog roda. Tako zanemaruje Humboltovo promišljanje dijalekticiteta u odnosu između aprioriteta i aposterioriteta jezika, između jezika kao načina djelatnosti izvorne biti duha i jezika u njegovom povijesnom promjenljivom karakteru. Aristotel je rasvijetlio problem odnosa između univerzalnosti antropološke biti jezika i razlike ljudskih jezika. Humbolt je svrhu vlastitog spisa vidio – ta se svrha ističe u njegovom naslovu – u raskrivanju korijena „različitosti ljudskih jezičkih građevina“. Hajdegera taj problem nije podstakao da vrijednost vlastite tauološke postavke „Jezik je jezik“(!) stavi u problemski odnos s fakticitetom postojanja mnoštva različitih jezika. Njegova postavka jezika „kao jezika“, kao „kuće bitka“ etc. implicira nužnost jednog jedinog ljudskog jezika! On izbjegava pitanje – obavezujuće kod Aristotela i Humbolta – kako se bit jezika objektivira u beskrajnoj razlici ljudskih jezika. To pitanje s najvišom filozofskom legitimnošću pita će, kako i zašto se u *jednoj jedinstvenoj* biti jezika

⁶⁹ Prechtel, Peter, *Sprachphilosophie*, Metzler, Stuttgart, 1999, str. 52.

⁷⁰ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium*, isto, § 20.

⁷¹ Heidegger, isto: „Das aus solcher Hinsicht begriffene Wesen der Sprache zeigt indes nicht auch schon das Sprachwesen): Die Weise, nach der die Sprache als die Sprache west, d. h. währt, d. h. in dem versammelt bleibt, was die Sprache in ihr Eigenes als die Sprache zu ihr selbst gewährt“.

dogaća *prva razlika*, prvo *udvostručenje* (Entzweiung) biti koje daje da iz jedne biti jezika nastane *mnoštvo konkretnih jezika*! Odgovor na ovo pitanje iskazuje potrebu za kategorijalitetom dijalektičko-spekulativnog mišljenja. Za Hajdegera je ono *terra incognita*!

Napokon, ne stoji Hajdegerova teza da Humboltov put prema jeziku – koji vodi preko čovjeka – odmiče od biti jezika kao jezika prema onome drugome što nije jezik, naime, prema „pronicanju i prikazivanju duhovnog razvitka ljudskog roda“. ⁷² Humbolt je sasvim određen: „Stvaranje jezika je uslovljeno unutrašnjom potrebom čovječanstva. Jezik nije naprosto spoljašnje sredstvo opštenja ljudi, održavanja društvenih veza, nego je usidren u samoj prirodi čovjeka i nužan za razvitak njegovih duhovnih snaga i formiranje viđenja svijeta, što čovjek može postići samo onda kad svoje mišljenje dovede u vezu s društvenim mišljenjem“. ⁷³ Jezik je *medium* u kome se stvari unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta mogu susresti. On posreduje pristup stvarima. Ono što čovjek na njima spoznaje, načelno je već vođeno predrazumijevanjem datim u jeziku. Čovjek se toga vođenja ne može osloboditi: „Čovjek živi s predmetima (...) isključivo onako kako ih jezik njemu dovodi“. I dalje: „Čovjek misli, oseća i živi samo u jeziku“. ⁷⁴ Tu misao je dokućio već Haman: „Bez riječi nema uma, nema svijeta“.

Humbolt kaže da „čovjek živi s predmetima poglavito tako kako mu ih jezik privodi“. Volfart tvrdi da postoji izvjesna srodnost između Humboltove ideje u supripadnosti jezika i gledanja na svijet (Weltansicht) i teze „pozno-ga“ Hajdegera o supripadnosti *In-der-Welt-Sein* i *In-der-Sprache-Sein*. No, u konačnici, pokazuje se da najvećim dijelom ne stoji njegov pokušaj da Humbolta kritički predstavi kao reprezentu tradicije metafizičkog mišljenja jezika. Pokazuje se neopravdanim njegovo svođenje Humboltovog pojma duha na „spoznajni subjekt“ i njegove djelatnosti na postavljanje (Setzen). U Humboltovom poimanju jezika ne „govori metafizika njegovog vremena“, nego filozofija njemačkog idealizma.

⁷² Heidegger, isto: „Humboldts Weg zur Sprache nimmt die Richtung auf den Menschen, führt durch die Sprache hindurch auf anderes: das Ergründen und Darstellen der geistigen Entwicklung des Menschengeschlechtes“.

⁷³ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 5.

⁷⁴ W. v. Humboldt, *Über den Nationalcharakter der Sprachen*, In: Werke in fünf Bänden, Band III. Schriften zur Sprachphilosophie, Hrsg. Von A. Flitner und K. Giel, Cotta Verlag, Stuttgart, 1963, str. 64: „Der Mensch lebt mit den Gegenständen... ausschließlich so, wie die Sprache sie ihm zuführt“; „Der Mensch denkt, fühlt und lebt allein in der Sprache“.

Literatura:

- Heidegger, Martin, Gesamtausgabe, Bd. 12; *Unterwegs zur Sprache*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985.
- Heidegger, Martin, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Gadamer, H.-G., *Wahrheit und Methode*, Mohl Siebeck Tübingen 2010.
- Franzen, Winfried, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1976.
- Kompa, Nikola (Hrsg.) *Handbuch Sprachphilosophie*, J. B. Metzler, Stuttgart, 2015.
- Perović, Milenko A., *Aristotelova filozofija jezika I–II*, Arhe, Novi Sad, br. 27/2017.
- Perović, Milenko A., *Aristotelova filozofija jezika I–II*, Arhe, Novi Sad, br. 28/2017 (u štampi).
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 1. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/I, br. 17, Cetinje, 2016, str. 3–21.
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 2. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/II, br. 18, Cetinje, 2016, str. 3–22.
- Posselt Gerald, Flatscher Matthias, *Sprachphilosophie*, Eine Einführung, Facultas Verlags-und Buchhandels AG, Stuttgart, 2016.
- Precht, Peter, *Sprachphilosophie*, Metzler, Stuttgart, 1999.
- Tze-Wan Kwan, *Wilhelm von Humboldt als deutscher Idealist*, In: *Die Realität der Idealisten*, Böhlau Verlag Köln, 2008.
- Zecher, Reinhard, *Die Sprache der Sprache*, Königshausen & Neumann, 1999.

Milenko A. PEROVIĆ

HEIDEGGER'S CRITICISM OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE

In many of the philosophical and linguistic circles in the world, the considerations that come from the peculiar understanding of the language in the “late” Heidegger’s writings are still strongly influential. This is particularly true for his criticism of the metaphysical tradition of the philosophy of language shaped in the historical-philosophical process flowing from Aristotle to Humboldt and through Humboldtianism and Neo-Humboldtianism to this day. The author already subjected to a critical review Heidegger’s criticism of Aristotle’s philosophy of language in his previous works. In this paper, the author subjects to criticism Heidegger’s critical attitude towards Humboldt’s philosophical concept of language.

Key words: *Philosophy of language, language, Heidegger, Humboldt*